

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

DOI:10.59610/bbu1.2024.1.5

Məmmədova Samirə Yaşar qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
E-mail: samira.mammadova64@gmail.com
© Məmmədova S.Y., 2024

UOT - 338.4

BAZAR İNFRASTRUKTURUNUN DİNAMİKASI, STRUKTURLARI, SİSTEMLƏRİ VƏ ƏMƏLİYYAT MEXANİZMLƏRİNİN KRİTİK TƏHLİLİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - bu tədqiqatın məqsədi bazar infrastrukturunu təşkil edən mürəkkəb komponentlərin hərtərəfli və tənqidi təhlilini aparmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət yanaşmalarını birləşdirən çoxşaxəli metodologiyadan istifadə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - bu tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti siyasətçiləri, tənzimləyiciləri, bazar iştirakçılarını və alimləri bazar infrastrukturunun kritik aspektləri haqqında məlumatlandırmaq potensialındadır.

Tədqiqatın nəticələri - tədqiqatın nəticələri bazar infrastrukturunun dinamikası haqqında nüanslı bir anlayış təklif edir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiqat mövcud bilikləri yeni anlayışlarla sintez edən tənqidi təhlil təmin etməklə akademik ədəbiyyata töhfə verir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi onun bazar infrastrukturunun dinamik və bir-biri ilə əlaqəli sistem kimi tədqiqinə yanaşmasındadır.

Açar sözlər: bazar infrastrukturunu, maliyyə bazarları, əməliyyat mexanizmləri, texnoloji yeniliklər, normativ baza, bazar dinamikası.

G İ R İ Ş

Qlobal iqtisadiyyatların mürəkkəb şəbəkəsində bazar infrastrukturunu maliyyə sistemlərinin fasiləsiz işləməsinə asanlaşdıran dayaq rolunu oynayır. Bazar infrastrukturunu maliyyə alətlərinin, vəsaitlərin və məlumatların rəvan axımını təmin edən kompleks institutlar, proseslər və texnologiyalar şəbəkəsini əhatə edir. Birja və klirinq mərkəzlərindən tutmuş hesablaşma sistemlərinə və tənzimləyici bazalara qədər bazar infrastrukturunun komponentləri müxtəlifdir və bir-biri ilə bağlıdır.

Bazar infrastrukturunu maliyyə əməliyyatlarının icrasını və hesablaşmasını dəstəkləyən əsas çərçivəyə aiddir. Buraya ticarət platformaları, klirinq sistemləri və hesablaşma mexanizmləri kimi müxtəlif elementlər daxildir. Bazar infrastrukturunun təkamülü ənənəvi, mərtəbə əsaslı ticarətdən texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş elektron sistemlərə çevrilən bir səyahətin şahidi olmuşdur. Birjalar rəqəmsal mərkəzə çevrilmiş, milyonlarla əməliyyatı saniyənin kəsrində emal edərək maliyyə bazarlarının müasir mənzərəsini formalaşdırmışdır.

Bazar infrastrukturunu daxilində dinamikasını, strukturları, sistemləri və əməliyyat mexanizmlərini başa düşmək maliyyə bazarlarının səmərəliliyini, sabitliyini və dayanıqlığını dərk

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

etmək üçün çox vacibdir. Bu elementlərin qarşılıqlı təsiri bazar davranışlarına, likvidliyə və maliyyə sisteminin ümumi sağlamlığına təsir göstərir. Bazar infrastrukturunun nüanslı tədqiqi maliyyə alətlərinin necə alqı-satqı, klirinq və hesablaşmalara işıq salır və nəticədə maliyyə bazarlarının əlçatanlığına və funksionallığına təsir göstərir.

Maliyyə bazarları inkişaf etməyə davam etdikcə və yeni çağırışlarla üzləşdikcə, bazar infrastrukturunun tənqidi təhlili ehtiyacı getdikcə daha vacib olur. Bu təhlil tənzimləyicilər, bazar iştirakçıları və siyasətçilər üçün müasir maliyyə sistemlərinin mürəkkəbliklərində navigasiya etmək, onların möhkəm, şəffaf və qlobal iqtisadiyyatda oynayan dinamik qüvvələrə tab gətirə bilmələrini təmin etmək üçün kompas rolunu oynayır. Bu tədqiqat bazar infrastrukturunun mürəkkəb təfərrüatlarını araşdırır, onun mürəkkəbliklərini üzə çıxarmaq və maliyyə bazarlarının ürək döyüntüsünü dəstəkləyən mexanizmlər haqqında anlayışlar təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Bazar infrastrukturunun dinamikası

Maliyyə sistemlərinin əsası kimi bazar infrastrukturunu institutların, proseslərin və texnologiyaların geniş spektrini əhatə edir. Onun rolu qlobal bazarlarda maliyyə əməliyyatlarının qüsursuz icrasını və hesablaşmasını asanlaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Özündə bazar infrastrukturunu maliyyə bazarlarının səmərəliliyini, sabitliyini və bütövlüyünü təmin etmək üçün lazımı çərçivəni təmin edir.

Bazar infrastrukturunun komponentləri müxtəlifdir və bir-biri ilə sıx bağlıdır. Birjalar, alıcıların və satıcıların səhmlərdən tutmuş törəmələrə qədər müxtəlif maliyyə alətləri ilə ticarət etmək üçün birləşdiyi platforma kimi xidmət edir. Klirinq mərkəzləri isə əməliyyatda müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə zəmanət verməklə qarşı tərəfin riskini azaldaraq vasitəçi kimi çıxış edirlər. Hesablaşma sistemləri aktivləri və vəsaitləri tərəflər arasında yekunlaşdırır və geri dönməz şəkildə köçürür və bu, hesablaşma prosesinin tamamlanmasını göstərir. Bu fiziki komponentləri tamamlayan tənzimləyici çərçivədir, bazar iştirakçılarını tənzimləyən, ədalətli təcrübələri, şəffaflığı və investorların müdafiəsini təmin edən mühüm qeyri-fiziki element [8, s.70].

Bazar infrastrukturunun tarixi təkamülü texnologiya, qaydalar və bazar dinamikasında daha geniş dəyişiklikləri əks etdirir. Fiziki birjalarda açıq etiraz ticarəti dövründən yüksək tezlikli elektron ticarətin üstünlük təşkil etdiyi müasir mənzərəyə qədər, bazar infrastrukturunu davamlı olaraq uyğunlaşmışdır. Rəqəmsallaşma ənənəvi mərtəbə əsaslı üsullardan elektron platformalara keçərək, əməliyyatların sürətini və səmərəliliyini kəskin şəkildə artıraraq ticarətdə inqilab etmişdir. Rabitə və texnologiya sahəsindəki irəliləyişlərlə asanlaşdırılan qloballaşma, qlobal miqyasda bazarları birləşdirərək, qüsursuz transsərhəd əməliyyatları həyata keçirməyə imkan verir. Ticarət, klirinq və hesablaşma proseslərinin avtomatlaşdırılması əməliyyat risklərini daha da azaldıb və ümumi səmərəliliyi artırmışdır.

Bu tarixi təkamülü başa düşmək bazar infrastrukturunun mövcud vəziyyəti üçün dəyərli kontekst təmin edir. O, inkişafın arxasında duran hərəkətverici qüvvələri və bu gün mövcud olan mürəkkəb sistemləri qurmaq üçün aradan qaldırılmış çətinlikləri açıqlayır. Bu tarixi perspektiv bazar infrastrukturunun dinamikasının müasir maliyyə mənzərəsinin tələblərini necə formalaşdırılması və cavab verməsi ilə bağlı hərtərəfli təhlil üçün zəmin yaradır. Əslində, bazar infrastrukturunun təkamülü onun inkişaf edən iqtisadi mənzərələr və texnoloji irəliləyişlər qarşısında uyğunlaşma qabiliyyətinə və dayanıqlığına sübutdur [8, s.78].

Bazar strukturları

Bazar strukturları bazar iştirakçılarının davranışının formalaşmasında, qiymət dinamika-sına təsirdə və ümumi bazar səmərəliliyinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır. Bazar strukturlarının müxtəlifliyi müxtəlif iqtisadi mühitlərdə rəqabət və konsentrasiyanın müxtəlif dərəcələrini əks etdirir [3, s.5]. Rəqabətli bazarlar - Rəqabətli bazarlar bazarda çoxlu alıcıların və satıcıların fəaliyyət göstərdiyi və hər birinin cüzi bazar gücünə malik olduğu bir ssenarini təcəssüm etdirir. Heç bir iştirakçı qiymətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilməz və giriş və çıxış maneələri minimaldır. Belə bazarlarda tələb və təklif qüvvələri qiymətlərin müəyyən edilməsini idarə edir, resursların səmərəli bölüşdürülməsinin təbii nəticə olduğu mühit yaradır. Rəqabətli bazarlara misal olaraq, çoxsaylı fermerlərin və alıcıların sövdələşmələr apardığı və heç bir təşkilatın qiymətləri diktə etmək imkanı olmayan kənd təsərrüfatı bazarlarını göstərmək olar [10, s.47].

Mənbə: Uzonwanne, C. & Ezenekwe, U. (2018). Market Structure.

Şəkil 1. Bazar strukturlarının növləri

Oliqopolist bazarlar - oliqopolist bazarlar, əksinə, bazanın əhəmiyyətli payına sahib olan az sayda dominant firma ilə xarakterizə olunur. Bu firmalar qiymətlərə təsir etmək və müəyyən dərəcədə bazar dinamikasına nəzarət etmək üçün sövdələşmə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Oliqopoliyalar tez-tez telekommunikasiya və ya avtomobil istehsalı kimi yüksək giriş maneələri olan sənayelərdə yaranır. Oliqopolist bazarlarda məhdud sayda əhəmiyyətli oyunçular arasında strateji qarşılıqlı əlaqələr mürəkkəb qiymət strategiyalarına, qeyri-qiymət rəqabətinə və bazar nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən güc balansına səbəb ola bilər.

İnhisarçı bazarlar - inhisarçı bazarlar, bir qurumun bütün bazarda hökmranlıq etdiyi bazar gücünün həddindən artıq konsentrasiyasını təmsil edir. İnhisarda müəyyən bir məhsul və ya xidmətin tədarükünü idarə edən yalnız bir satıcı var. Bu mütləq bazar nəzarəti inhisarçıya qiymətləri və kəmiyyətləri kənar rəqabət olmadan təyin etməyə imkan verir. Monopoliyalar səmərəsizliyə və istehlakçı profisitinin azalmasına səbəb ola bilər, əhəmiyyətli miqyas iqtisadiyyatı və ya unikal təcrübənin təbii inhisar yaratdığı sənayelərdə də yaranı bilər. Su və ya elektrik təchizatı kimi kommunal xidmətlər monopolist bazarların klassik nümunələridir [3, s.13].

Rəqabətli bazarlar tez-tez xas səmərəliliyinə görə təqdir olunur. Hər birinin məhdud bazar gücünə malik olan çoxsaylı alıcı və satıcılarla qiymətlər tələb və təklif qüvvələri tərəfindən müəyyən edilir. Belə mühitlərdə bazar iştirakçıları qiymət siqnallarına reaksiya verdikləri üçün resurslar səmərəli şəkildə bölüşdürülür. Rəqabət innovasiyaya təkan verir, iqtisadi səmərəliliyi təşviq edir və məhsul və xidmətlərin həqiqi dəyərini əks etdirən səviyyələrdə qiymətləndirilməsini təmin edir. Rəqabətli bazarların səmərəliliyi yeni oyunçuların bazara asanlıqla daxil olmasına imkan verən giriş üçün əhəmiyyətli maneələrin olmaması ilə daha da artır.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

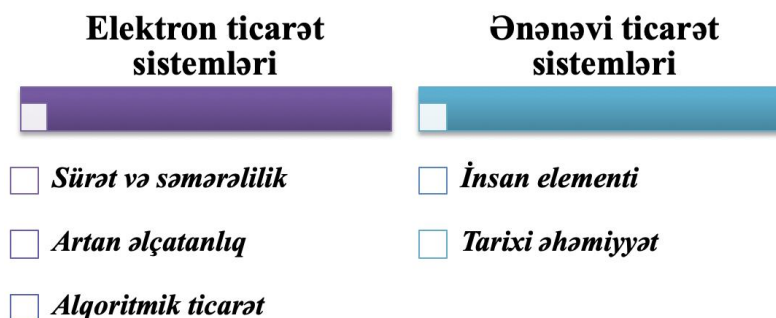
АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

Bazar sistemləri

Maliyyə bazarlarının mühərrikləri olan *ticarət sistemləri* ənənəvi, mərtəbə əsaslı mübadilələrdən yüksək inkişaf etmiş elektron platformalara nəzərəcərpacaq transformasiyaya məruz qalmışdır. Keçmişdə ticarət, qısqırıqlar və əl işarələri ilə açıq qısqırıq sistemlərindən istifadə edərək, treyderlərin üz-üzə əməliyyatlar apardıqları fiziki mərtəbələrdə baş verirdi. Bu ənənəvi yanaşma elektron ticarətin geniş yayılmasından əvvəl Nyu-York Fond Birjası (NYFB) kimi birjalarda geniş yayılmışdı [6, s.551].

Texnologiyanın gəlişi elektron ticarət sistemlərinin hakim olduğu yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Elektron rabitə şəbəkələri və avtomatlaşdırılmış ticarət platformaları fiziki mövcudluğa ehtiyac olmadan ani sifariş uyğunluğunu asanlaşdıran normaya çevrilmişdir. Bu dəyişiklik təkcə ticarətin icrasının sürətini və səmərəliliyini artırmadı, həm də alqoritmləri, süni intellekti və yüksək tezlikli ticarəti müasir elektron ticarət sistemlərinin ayrılmaz komponentləri kimi təqdim etdi.

Elektron ticarət sistemləri bazar dinamikasının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Onların təklif etdiyi sürət və səmərəlilik bazarın likvidliyinə və effektivliyinə kömək edir. Onlar bazar iştirakçılarının, o cümlədən pərakəndə investorların ticarətlə məşğul olmasına imkan verməklə, əlçatanlığı artırır, iştirakçılığı demokratikləşdirir. Bununla belə, alqoritmik ticarətin yüksəlişi likvidliyi artırmaqla yanaşı, bazar dəyişkənliyini potensial olaraq gücləndirən mürəkkəblilər də təqdim etdi [6, s.558].

Mənbə: Cunningham, C. & Tynan, C. (1993). *Electronic Trading, Interorganizational Systems and the Nature of Buyer-Seller Relationships: The Need for a Network Perspective.*

Şəkil 2. Elektron və ənənəvi ticarət sistemlərinin bazar dinamikasında rolları

Digər tərəfdən, insanların birbaşa qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunan ənənəvi ticarət sistemləri tarixi və mədəni perspektiv təmin edir. İnsan elementi subyektivliyi təqdim edir və daha yavaş icra ilə nəticələnə bilər, lakin maliyyə bazarlarının mənşəyini təmsil edən bu sistemlərin tarixi əhəmiyyəti qalmaqdadır.

Elektron və ənənəvi ticarət sistemləri arasında seçim maliyyə bazarlarının dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Elektron sistemlər sürətlə inkişaf edən mənzərəyə daha yüksək səmərəlilik və həssaslıq axtarışını təcəssüm edərsə də, ənənəvi sistemlər bizə maliyyə bazarlarının tarixi əsaslarını xatırladır. Müasir maliyyə bazarlarının mürəkkəb və dinamik dünyasında hərəkət edən bazar iştirakçıları, tənzimləyicilər və siyasətçilər üçün ticarət sistemlərinin rolunu başa düşmək çox vacibdir. Bazar bütövlüyünün qorunması ilə texnoloji irəliləyişlərin tarazlaşdırılması ticarət sistemlərinin təkamülünə nüanslı yanaşmanın zəruriliyini vurğulayan davamlı problem olaraq qalır.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

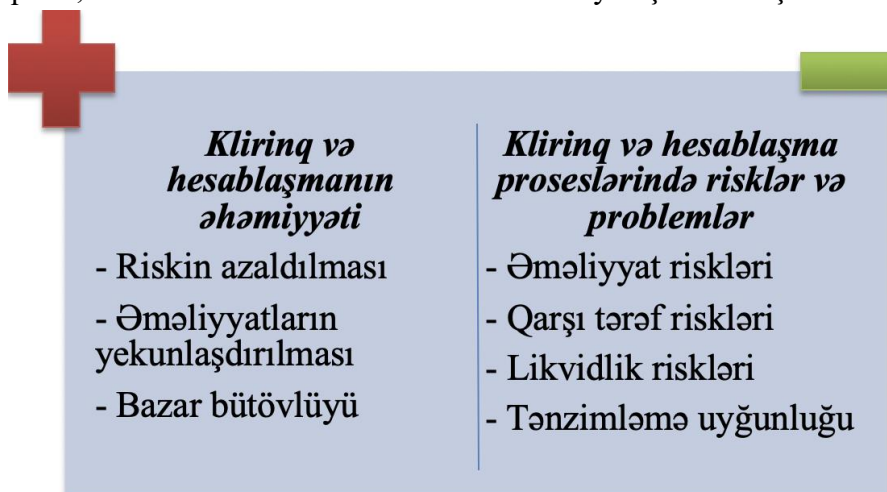
AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

Klirinq və hesablaşma sistemləri maliyyə bazarı infrastrukturunun əsasını təşkil edərək, maliyyə əməliyyatlarının qüsursuz və təhlükəsiz şəkildə tamamlanmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Onların əhəmiyyəti risklərin azaldılmasında, əməliyyatların yekunlaşdırılmasında və bazar bütövlüyünün qorunmasındadır [6, s.563].

Effektiv klirinq və hesablaşma riskin azaldılması üçün əsasdır. Vasitəçi kimi çıxış edən hesablaşma mərkəzləri həm alıcının, həm də satıcının müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməsinə zəmanət verir. Bu, qarşı tərəf riskini azaldır, bazar iştirakçılarının əməliyyatlarda inamını artıran təhlükəsizlik qatını təmin edir. Bundan əlavə, hesablaşma sistemləri əməliyyatların yekunlaşdırılmasında mühüm rol oynayır, aktivlərin və vəsaitlərin tərəflər arasında geri qaytarılmayan köçürülməsini qeyd edir. Bu addım maliyyə bazarlarının bütövlüyünü qorumaq və uğursuz ticarət və ya mübahisələr ehtimalını azaltmaq üçün vacibdir.

Effektiv klirinq və hesablaşmanın əhəmiyyəti maliyyə bazarlarının daha geniş sağlamlığına aiddir. Əməliyyatların vaxtında və düzgün işlənməsini təmin etməklə, bu sistemlər likvidliyi təşviq edir, investorların inamını artırır və investisiya üçün əlverişli mühit yaradır.

Mənbə: Dhankar, R. (2019). *Clearance and Settlement Process*

Şəkil 3. Klirinq və hesablaşma sistemləri

Bununla belə, bu mühüm rolun çətinlikləri və riskləri də yoxdur. Maliyyə alətlərinin mürəkkəbliyindən və əməliyyatların böyük həcmindən qaynaqlanan əməliyyat riskləri sistemin dayandırılmasına və ya emal xətalərinə səbəb ola bilər. Qarşı tərəf riskləri, xüsusilə iqtisadi gərginlik və ya bazar turbulentiyyəti zamanı risklərin azaldılması tədbirlərinə baxmayaraq davam edir. Likvidlik riskləri də göz qabağındadır, çünki qeyri-kafi likvidlik hesablaşmada gecikmələrə və ya uğursuzluqlara səbəb ola bilər ki, bu da sistem riskləri yaradır. Tənzimləməyə uyğunluq maliyyə hesabatları və ya risklərin idarə edilməsi ilə bağlı qaydalardakı dəyişikliklərə davamlı uyğunlaşma tələb edən əlavə mürəkkəblik qatını əlavə edir [1, s.412].

Bu problemlərin həlli birgə səy tələb edir. Bazar iştirakçıları, tənzimləyici orqanlar və klirinq mərkəzləri klirinq və hesablaşma sistemlərinin davamlılığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün birgə işləməlidirlər. Davamlı monitorinq, texnoloji yeniliklər və risklərin idarə edilməsində ən yaxşı təcrübələrə riayət edilməsi bu səyin vacib komponentləridir. Bu çətinliklərin öhdəsindən səmərəli şəkildə çıxmaqla, maraqlı tərəflər daim inkişaf edən maliyyə mənzərəsi qarşısında onların bütövlüyünü qoruyaraq, maliyyə bazarlarının ümumi sabitliyinə və etibarlılığına töhfə verirlər.

AUDIT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

Əməliyyat mexanizmləri: tənzimləyici çərçivə və texnologiya inteqrasiyası

Tənzimləyici baza maliyyə bazarlarının əməliyyat mexanizmlərinin formalaşdırılmasında mərkəzi rol oynayır. Qaydalar bazar əməliyyatlarında ədalətliyi, şəffaflığı və sabitliyi təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Onlar bazar iştirakçılarının, o cümlədən investorların, brokerlərin və birjaların davranışlarını tənzimləyən qayda və standartları müəyyən edirlər. Qaydalar bazarların strukturunu müəyyən edir, hesabat tələblərini müəyyən edir və risklərin idarə edilməsi təcrübələrini diktə edir.

ABŞ-da Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası və ya Böyük Britaniyada Maliyyə Davranış Təşkilatı kimi tənzimləyici orqanlar bazarın bütövlüyünü qorumaq və investorları qorumaq üçün işləyən nəzarətçi kimi çıxış edirlər. Onların tətbiq etdiyi qaydalar bazardan sui-istifadənin qarşısını almaq, düzgün maliyyə hesabatını təmin etmək və etimad mühitini gücləndirmək üçün vacibdir [1, s.421].

Qaydalar zəruri çərçivə təmin etsə də, uyğunluq çətin ola bilər. Bazar iştirakçıları tez-tez tənzimləyici tələblərin mürəkkəbliyi və tez-tez yenilənməsi ilə mübarizə aparırlar. Uyğunluğun təmin edilməsi xüsusilə kiçik müəssisələr üçün problemlər yarada bilən əhəmiyyətli resurslar və əməliyyat düzəlişləri tələb edir. Bununla belə, uyğunluq həm də standartlaşdırma və ən yaxşı təcrübələr üçün imkanlar təqdim edir. Tənzimləyici tələbləri fəal şəkildə qəbul edən və əməliyyat strategiyalarına inteqrasiya edən firmalar öz etibarlılığını artırır, riskləri azaldır və uzunmüddətli davamlılığı gücləndirə bilər.

Texnoloji irəliləyişlər bazar əməliyyatlarını dəyişdirərək, misilsiz səmərəlilik və əlçatanlıq dövrünü açır. Elektron ticarət platformaları, blokçeyn texnologiyası, süni intellekt və böyük məlumatların analitikası maliyyə bazarlarının işində inqilab etdi. Bu yeniliklər ticarətin icrasını sürətləndirmiş, hesablaşma vaxtlarını qısaltmış və bazar əməliyyatlarının ümumi sürətini və səmərəliliyini artırmışdır [7, s.563].

Bundan əlavə, texnologiya maliyyə bazarlarına çıxışı demokratikləşdirərək, pərakəndə investorlara institusional oyunçularla yanaşı iştirak etməyə imkan verib. Real vaxt rejimində məlumat ötürülməsi, alqoritmik ticarət və ağıllı sifariş marşrutlaşdırma sistemləri bazar strukturlarını və dinamikasını dəyişdirərək ayrılmaz komponentlərə çevrildi.

Texnoloji inteqrasiya diqqətəlayiq faydalar gətirməklə yanaşı, yeni risklər də gətirir. Kibertəhlükəsizlik təhdidləri əhəmiyyətli narahatlıq doğurur, çünki bir-biri ilə əlaqəli rəqəmsal sistemlərdən asılılıq bazarları hakerlik və məlumatların pozulmasına qarşı həssas edir. Alqoritmik ticarət, düzgün idarə edilmədikdə, bazar dəyişkənliyinə və flaş qəzalara səbəb ola bilər. Bundan əlavə, texnoloji tərəqqinin sürətli tempi davamlı uyğunlaşma tələb edir ki, bu da bazar iştirakçılarının tempi saxlamaq qabiliyyətini gərginləşdirə bilər.

Digər tərəfdən, texnoloji inteqrasiya bazarın likvidliyini artırır, qiymət kəşfini yaxşılaşdırır və innovasiyaları təşviq edir. Faydalara artan bazar əlçatanlığı, azaldılmış ticarət xərcləri və təkmilləşdirilmiş bazar səmərəliliyi daxildir. Texnologiya inkişaf etməyə davam etdikcə, möhkəm və təhlükəsiz bazar mühitini saxlamaq üçün innovasiya və risklərin idarə edilməsi arasında düzgün tarazlığın tapılması vacib olur [9, s.8].

Xülasə, tənzimləyici baza ilə texnoloji innovasiyalar arasında qarşılıqlı əlaqə maliyyə bazarlarının əməliyyat mexanizmlərini formalaşdırır. Güclü tənzimləyici mühit bazarın bütövlüyünü təmin edir, texnoloji irəliləyişlər isə səmərəliliyi və əlçatanlığı artırır. Bu əməliyyat mexanizmləri daxilində çağırışlar və imkanlar arasında hərəkət etmək, proaktiv uyğunluq və strateji texnoloji inteqrasiyanın maliyyə bazarlarının ümumi sağlamlığına və dayanıqlığına töhfə verdiyi həssas tarazlıq tələb edir.

AUDIT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

Çətinliklər və imkanlar: bazar zəiflikləri və təkmilləşdirmə strategiyaları

Rəqəmsal əlaqənin üstünlük təşkil etdiyi bir dövrdə kibertəhlükəsizlik təhdidləri maliyyə bazarlarının sabitliyi və bütövlüyü üçün əhəmiyyətli problem yaradır. Maliyyə sistemlərinin bir-biri ilə əlaqəli təbiəti onları məlumatların pozulmasından tutmuş mürəkkəb haker - lik cəhdlərinə qədər kibertəhlükələrə həssas edir. Həssas məlumatlara icazəsiz giriş, ticarət alqoritmlərinin manipulyasiyası və ya bazar əməliyyatlarının pozulması kibertəhlükəsizlik pozuntularının potensial nəticələridir. Maliyyə sənayesi bu inkişaf edən təhdidlərdən qorunmaq və maliyyə məlumatlarının məxfiliyini və bütövlüyünü qorumaq üçün davamlı olaraq güclü kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə sərmayə qoymalıdır [4, s.42].

Bazar manipulyasiyası maliyyə bazarlarının ədalətliliyinə və səmərəliliyinə xələl gətirə biləcək davamlı narahatlıq olaraq qalır. Yalan məlumatların yayılması, “nasos və zibil” sxemləri və ya qabaqcadan işlərlə məşğul olmaq kimi qeyri-etik təcrübələr bazar qiymətlərini təhrif edə və investorların inamını sarsıda bilər. Tənzimləyicilər və bazar iştirakçıları manipulyativ fəaliyyətləri aşkar etmək və qarşısını almaq üçün ayıq qalmalıdır. Effektiv nəzarət sistemlərinin tətbiqi, hesabat mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və uyğunluq mədəniyyətinin təşviqi bazar manipulyasiyası risklərinin azaldılmasında mühüm addımlardır.

Şəffaflıq yaxşı işləyən maliyyə bazarlarının təməli daşdır. Artan şəffaflıq bazar iştirakçıları və tənzimləyicilər arasında inam yaradır, qiymətlərin daha səmərəli aşkarlanmasına və məlumat asimetriyasının azalmasına səbəb olur. Şəffaflığın artırılması imkanlarına aşağıdakılar daxildir [5, s.10]:

– investorlara daha əhatəli və vaxtında məlumat vermək üçün şirkətlər üçün açıqlama tələblərinin gücləndirilməsi;

– bazar fəaliyyətlərinə nəzarət etmək və potensial anomaliyaları müəyyən etmək üçün etibarlı əməliyyat hesabatı mexanizmlərinin tətbiqi;

– bazar sui-istifadələrini aşkar etmək və qarşısını almaq üçün qabaqcıl bazar nəzarəti texnologiyalarına sərmayə qoymaq.

Risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin gücləndirilməsi zəifliklərin azaldılması və maliyyə bazarlarının dayanıqlığının təmin edilməsi üçün vacibdir. Risklərin idarə edilməsində təkmilləşdirmə imkanlarına aşağıdakılar daxildir [4, s.48]:

– potensial sistem risklərini və bazar stress hadisələrini qabaqcadan görmək və hazırlamaq üçün hərtərəfli ssenari təhlilinin aparılması;

– məlumatı bölüşmək və yaranan riskləri kollektiv şəkildə həll etmək üçün tənzimləyici orqanlar, maliyyə institutları və bazar iştirakçıları arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi;

– riskin aşkarlanması və idarəetmə imkanlarını artırmaq üçün süni intellekt və maşın öyrənməsi kimi qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etmək.

Təkmilləşdirmə üçün bu imkanlardan istifadə etmək tənzimləyicilərdən, maliyyə institutlarından və bazar iştirakçılarından koordinasiya tələb edir. İnnovasiya və risklərin azaldılması arasında düzgün tarazlığın yaradılması inkişaf edən bazar zəifliklərinin yaratdığı çətinliklərə tab gətirə bilən möhkəm, şəffaf və dayanıqlı maliyyə bazarlarının qurulması üçün vacibdir.

London Fond Birjası bazar infrastrukturalarının təkamülündə cəlbedici uğur hekayəsi kimi xidmət edir. 2000-ci illərin əvvəllərində London Fond Birjası ənənəvi mərtəbə əsaslı ticarətdən elektron ticarətə transformativ keçiddən keçdi. 2007-ci ildə TradElect platformasının qəbulu ticarət sürətini və tutumunu kəskin şəkildə artıran mühüm məqam oldu. Bu addım London Fond Birjasında ticarətin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, onu elektron ticarət platformalarında global lider kimi yerləşdirdi. Bu keçidin uğuru ənənəvi birjalardan texnoloji irəliləyişlərə uyğunlaşma potensialını nümayiş etdirdi, likvidliyi gücləndirdi və daha geniş bazar iştirakçılarına cəlb etdi [2, s.1].

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

HKEX tərəfindən Şanxay Fond Birjası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində başlanan Şanxay-Honq Konq Fond Bağlantısı transsərhəd investisiyaların və inteqrasiyanın təşviqində nəzərəcarpacaq uğur kimi dayanır. Bu təşəbbüs beynəlxalq investorlara Çinin A-səhmlərinə daxil olmaq imkanı verir və əksinə, Honq-Konq və Şanxay bazarları arasında unikal körpü yaradır. Stock Connect proqramının uğuru nəinki investisiya imkanlarını genişləndirdi, həm də müxtəlif yurisdiksiyalardan olan birjalar arasında əməkdaşlıq potensialını nümayiş etdirdi. O, bazar infrastrukturalarının qlobal əlaqəni asanlaşdırma, likvidliyi artırma və beynəlxalq kapitalı necə cəlb edəcəyini nümayiş etdirdi.

Knight Capital hadisəsi bazar infrastrukturalarında texnoloji uğursuzluqlarla bağlı risklər haqqında xəbərdarlıq xarakteri daşıyır. 2012-ci ildə Knight Capital-ın alqoritmik ticarət sistemindəki proqram nasazlığı çoxlu sayda səhv əməliyyatların icrası ilə nəticələnərək əhəmiyyətli maliyyə itkisinə səbəb oldu. Bu hadisə alqoritmik ticarət sistemlərində ciddi sınaq, monitorinq və risk nəzarətinin vacibliyini vurğuladı. Knight Capital-ın uğursuzluğu texnologiya ilə bağlı problemlərin potensial sistem təsirini və möhkəm risklərin idarə edilməsi təcrübələrinə kritik ehtiyacı vurğuladı [2, s.5].

Bir vaxtlar Bitcoin mübadilə bazarında dominant oyunçu olan Mt. 2014-cü ildə Mt. Gox kibercümləmə nəticəsində yüz minlərlə bitkoini itirdikdən sonra müflis olduğunu elan etdi. Bu iş kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin, tənzimləyicilərə uyğunluğun və yeni yaranan bazarlarda şəffaf idarəetmənin vacibliyini vurğuladı. Bu, bazar infrastrukturalarının sındırılmalara qarşı həssaslığının və möhkəm təhlükəsizlik tədbirləri vasitəsilə inamın yaradılmasının zəruriliyi barədə kəskin xatırlatma rolunu oynadı.

Həm uğur hekayələrini, həm də uğursuzluqları təhlil edərkən əsas dərslər ortaya çıxır. Uğurlu bazar infrastrukturaları tez-tez texnoloji irəliləyişlərə uyğunlaşma qabiliyyətini, yurisdiksiyalar arasında əməkdaşlığı və səmərəliliyin və əlçatanlığın artırılması öhdəliyini nümayiş etdirir. Digər tərəfdən, uğursuzluqlar risklərin idarə edilməsinin kritik əhəmiyyətini, tənzimləyicilərə uyğunluğu və yaranan problemləri həll etmək üçün davamlı yenilik və sayıqlığa ehtiyacı vurğulayır. Bu nümunə araşdırmaları davamlı, təhlükəsiz və dinamik bazar infrastrukturalarının qurulması ilə bağlı davam edən müzakirələrə kollektiv şəkildə töhfə verir.

Y E K U N

Bazar infrastrukturunun tədqiqi zamanı aydın olur ki, dinamika, strukturlar, sistemlər və əməliyyat mexanizmləri maliyyə bazarlarının mənzərəsini formalaşdıran mürəkkəb elementlərdir. Əsas tapıntılara bazar strukturlarının ənənəvi sistemlərdən elektron sistemlərə təkamülü, əməliyyatların yekunluğunun təmin edilməsində klirinq və hesablaşmanın kritik rolu, tənzimləmələrin bazar əməliyyatlarına təsiri və texnoloji innovasiyaların transformativ təsiri daxildir. Elektron ticarət transformasiyaları və transsərhəd təşəbbüslər kimi uğur hekayələri bazar infrastrukturaları daxilində uyğunlaşma və əməkdaşlıq potensialını nümayiş etdirir. Əksinə, alqoritmik ticarət xətalrı və kibertəhlükəsizlik pozuntuları kimi uğursuzluqlar texnoloji zəifliklər və qeyri-adekvat risklərin idarə edilməsi ilə bağlı riskləri vurğulayır.

Gələcəyə baxsaq, bazar infrastrukturunun gələcəyi davam edən texnoloji irəliləyişlər, tənzimləyici inkişaf və bazar iştirakçılarının dəyişən dinamikaya uyğunlaşma qabiliyyəti ilə formalaşacaq. Blokçeyn və süni intellekt kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyaların davamlı inteqrasiyası və kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsinə diqqət yetirilməsi, ehtimal ki, bazarın təkamülünün növbəti mərhələsini müəyyən edəcək. Maliyyə bazarlarının qlobal təbiəti tənzimləyici çərçivələrin daha çox uyğunlaşdırılmasını və yaranan problemlərin həlli, dayanıqlı və bir-biri ilə əlaqəli maliyyə ekosisteminin təmin edilməsi üçün birgə səyləri tələb edir.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anna Bergek, S. Jacobsson, B. Carlsson, S. Lindmark, A. Rickne, Analyzing the functional dynamics of technological innovation systems: A scheme of analysis, *Research Policy*, (37), 3, 407-429, 2008. <http://dx.doi.org/10.1016/j.respol.2007.12.003>
2. Araujo Luis, Mason Katy Markets, infrastructures and infrastructuring markets. *AMS Review*. 2021. 11. 10.1007/s13162-021-00212-0.
3. Du, X., Zhang, H., Han, Y. How Does New Infrastructure Investment Affect Economic Growth Quality? Empirical Evidence from China. *Sustainability* 2022, 14, 3511. <https://doi.org/10.3390/su14063511>
4. Edwards P.N., Jackson S.J., Bowker G.C. *Understanding Infrastructure: Dynamics, Tensions, and Design*, 2007
5. Giesler Markus, Fischer Eileen, Market system dynamics. *Marketing Theory*. 17. 2016. 10.1177/1470593116657908
6. Gilson R.J., Kraakman R.H. The Mechanisms of Market Efficiency. *Virginia Law Review*, 70(4), 549–644. <https://doi.org/10.2307/1073080>
7. Layton Roger. Marketing, marketing systems, and the framing of marketing history. *Journal of Historical Research in Marketing*. 2015. 7. 549-572. 10.1108/JHRM-02-2015-0008.
8. Leon Carlos, Pérez Jhonatan. Assessing financial market infrastructures' systemic importance with authority and hub centrality. *J. Financ. Mark. Infrastruct.* 2014. 3. 67-87. 10.21314/JFMI.2014.027.
9. Nwogugu Michael. Dynamics In Markets And Complex Adaptive Systems: A Review. 2019. 10.13140/RG.2.2.23928.39686.
10. Swanson Tim, Decentralized Financial Market Infrastructures (December 28, 2020). *The Journal of FinTech*, Forthcoming, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3530996> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3530996>

Samira Yashar Mammadova,
Ph.D. (Econ.), Associate Professor,
Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: samira.mammadova64@gmail.com
© S.Y. Mammadova, 2024

CRITICAL ANALYSIS OF MARKET INFRASTRUCTURE DYNAMICS, STRUCTURES, SYSTEMS AND OPERATIONAL MECHANISMS

A B S T R A C T

The purpose of the research - is to conduct a comprehensive and critical analysis of the intricate components that constitute market infrastructure.

The methodology of the research - the research employs a multi-faceted methodology that integrates both qualitative and quantitative approaches.

The practical importance of the research - the applied significance of this research lies in its potential to inform policymakers, regulators, market participants, and academics about the critical aspects of market infrastructure.

The results of the research - the research offers a nuanced understanding of market infrastructure dynamics.

The originality and scientific novelty of the research - the research contributes to the academic literature by providing a critical analysis that synthesizes existing knowledge with new insights. The scientific innovation of this research lies in its approach to examining market infrastructure as a dynamic and interconnected system.

Keywords: market infrastructure, financial markets, operational mechanisms, technological innovations, regulatory framework, market dynamics.

AUDİT 2024, 1 (43), səh. 64-73.

AUDIT 2024, 1 (43), pp. 64-73.

АУДИТ 2024, 1 (43), стр. 64-73.

*Мамедова Самира Яшар кызы,
кандидат экономических наук, доцент,
Азербайджанский Университет Кооперации,
E-mail: samira.mammadova64@gmail.com
© Мамедова С. Я., 2024*

КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ, СТРУКТУРЫ, СИСТЕМ И МЕХАНИЗМОВ РАБОТЫ РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - проведение всестороннего и критического анализа сложных компонентов, составляющих рыночную инфраструктуру.

Методология исследования - в исследовании используется многогранная методология, объединяющая как качественные, так и количественные подходы.

Практическая значимость исследования - заключается в его потенциале информировать политиков, органы, участников рынка и ученых о важнейших аспектах рыночной инфраструктуры.

Результаты исследования - предлагается более детальное понимание динамики рыночной инфраструктуры.

Оригинальность и научная новизна исследования - исследование вносит вклад в академическую литературу, предоставляя критический анализ, который синтезирует существующие знания с новыми идеями. Научная новизна этого исследования заключается в его подходе к изучению рыночной инфраструктуры как динамичной и взаимосвязанной системы.

Ключевые слова: рыночная инфраструктура, финансовые рынки, механизмы функционирования, технологические инновации, нормативная база, динамика рынка.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
22.12.2023
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:
26.01.2024
Çapa qəbul olunmuşdur: 01.02.2024*

*The date of the admission of the article to
the editorial office: 22.12.2023
Send for reprocessing: 26.01.2024
Accepted for publication: 01.02.2024*

*Дата поступления статьи в
редакцию: 22.12.2023
Отправлено на повторную
обработку: 26.01.2024
Принято к печати: 01.02.2024*